

УДК 94(477.8)«1939–1941»:27

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.05>

ПРАВОСЛАВНА І ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ: 1939–1941 РР.

Баран Володимир,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
історії України та археології Волинського національного
університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-2420-5353

У статті аналізується становища Православної і Греко-католицької церков у Західній Україні в 1939–1941 рр., після встановлення на цих землях сталінського тоталітарного режиму. Релігійна картина в Західній Україні відзначалася певною специфікою, зумовленою національним складом населення. Перш за все це стосувалося Волинського воєводства, де на початку 30-х років ХХ ст. мешкало майже 1,5 млн православних (69,8%), 327,9 тис. римо-католиків (15,7%), 207,8 тис. юдеїв (10%) і 11,1 тис. греко-католиків (0,5%). У Львівському воєводстві проживало 1,4 млн римо-католиків, або 46,3%, 1,3 млн греко-католиків – 41,7%, 342,4 тис. юдеїв – 11% і лише 9 тис. православних – 0,3%. У Станіславському воєводстві кількість представників названих конфесій становила: римо-католиків – 246 тис. (16,6%), греко-католиків – 1,1 млн (72,9%), юдеїв – 139,7 тис. (9,5%), православних – 0,9 тис. (0,1%), а в Тернопільському воєводстві – відповідно 586,6 тис. (36,7%), 872 тис. (54,5%), 134,1 тис. (8,4%), 1,9 тис. (0,1%). Отже, дві третини віруючого населення Волині становили православні, а цілковиту більшість віруючих Східної Галичини – греко-католики і римо-католики. Уже восени 1939 р. було припинено викладання релігії в школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Здійснено конфіскацію церковної та монастирської власності, що переходила під контроль держави. Вилучені землі передано новоствореним радгоспам і колгоспам, а численні будівлі використано для світських потреб. Влада всіляко обмежила суспільні функції церкви, зокрема навесні 1940 р. передала реєстрацію всіх актів громадянського стану НКВС. Радянські спецслужби чинили жорстоку розправу над священниками, які не хотіли коритися режимові; вістря репресій спрямовувалося проти тих представників духовенства, які продовжували сумлінно вести духовно-релігійну діяльність і виявляли інтерес до громадсько-політичного життя. За грати потрапили також миряни, пов'язані з українським національним рухом, зокрема відомі церковні й громадські діячі.

Ключові слова: Церква, Західна Україна, тоталітарний режим, політичні репресії.

Baran Volodymyr. Orthodox and Greek Catholic Churches in Western Ukraine: 1939–1941

The article analyzes the situation of the Orthodox and Greek Catholic Churches in Western Ukraine in 1939–1941, after the establishment of the Stalinist totalitarian regime in these lands. The religious picture in Western Ukraine was marked by a certain specificity due to the ethnic composition of the population. First of all, it concerned the Volyn region, where in the early 30s of the twentieth century lived almost 1.5 million Orthodox (69.8%), 327.9 thousand Roman Catholics (15.7%), 207.8 thousand Jews (10%) and 11.1 thousand Greek Catholics (0.5%). 1.4 million Roman Catholics, or 46.3%, lived in Lviv Voivodeship, 1.3 million Greek Catholics – 41.7%, 342.4 thousand Jews – 11% and only 9 thousand Orthodox – 0.3%. In Stanislaw Voivodeship, the number of representatives of these denominations was: Roman Catholics – 246 thousand (16.6%), Greek Catholics – 1.1 million (72.9%), Jews – 139.7 thousand (9.5%), Orthodox – 0.9 thousand (0.1%), and in Ternopil region – respectively 586.6 thousand (36.7%), 872 thousand (54.5%), 134.1 thousand (8.4%), 1.9 thousand (0.1%). Thus, two thirds of the believers in Volyn were Orthodox, and the vast majority of believers in Eastern Galicia – Greek Catholics and Roman Catholics. Already in the autumn of 1939, the teaching of religion in schools was stopped, and special religious schools were closed. The clergy are not allowed to do clerical services in hospitals and prisons, or to serve several parishes. The confiscation of church and monastery property, which came under state control, was carried out. The confiscated lands were transferred to the newly created state farms and collective farms, and numerous buildings were used for secular purposes. Authorities restricted the public functions of the church in every possible way, in particular, in the spring of 1940 they transferred the registration of all acts of civil status to the NKVD. Soviet special services brutally massacred priests who refused to obey the regime; The spear of repression was directed against those members of the clergy who continued to conduct spiritual and religious activities in good faith and showed interest in social and political life. Lay people connected with the Ukrainian national movement, including well-known church and public figures, were also imprisoned.

Key words: Church, Western Ukraine, totalitarian regime, political repressions.

Восени 1939 р. за домовленістю з нацистською Німеччиною сталінський режим здійснив агресію проти Польщі, насильно приєднавши до СРСР Західну Волинь і Східну Галичину. На цих українських землях було здійснено політику радянської – докорінних суспільних перетворень у всіх сферах життя за радянським зразком.

Одним із напрямів політики сталінщини став наступ у духовній сфері, зокрема на релігію та церкву. Відомо, що більшовики вважали релігію «опіумом народу», називали її «пережитком капіталізму», протиставляли їй войовничий атеїзм. Тож не дивно, що на приєднаних західних територіях вони рішуче взялися за «подолання пережитків минулого».

У Другій Речі Посполитій провідні позиції займали представники чотирьох релігій: римсько-католицької, православної, греко-католицької та юдаїзму. Інші конфесії відчутно поступалися впливом, а основна частина протестантів залишила Волинь і Східну Галичину в ході обміну населення, проведеного СРСР і Німеччиною після здійснення так званого четвертого поділу Польщі.

Згідно з переписом 1931 р., в Другій Речі Посполитій налічувалось 20,7 млн римо-католиків (64,8%), 3,8 млн православних (11,8%), 3,3 млн греко-католиків (10,4%) та 3,1 млн юдеїв (9,8%). На той час в Польщі проживало 835,2 тис. протестантів, 145,4 тис. представників інших християнських, а також 6,8 тис. – інших нехристиянських конфесій. В ході згаданого перепису 45,7 тис. осіб не визначились і не вказали свого віросповідання.

Релігійна картина в Західній Україні відзначалася певною специфікою, що зумовлювалось національним складом населення. Перш за все це стосувалося Волинського воєводства, де на початку 30-х років ХХ ст. мешкало майже 1,5 млн православних, 327,9 тис. римо-католиків, 207,8 тис. юдеїв і 11,1 тис. греко-католиків. Частка цих віруючих у загальному складі населення воєводства становила: православних – 69,8%, римо-католиків – 15,7%, юдеїв – 10% і греко-католиків – 0,5%.

У Львівському воєводстві проживало 1,4 млн римо-католиків, або 46,3%, 1,3 млн греко-католиків – 41,7%, 342,4 тис. юдеїв – 11% і лише 9 тис. православних – 0,3%. У Станіславському воєводстві кількість представників названих конфесій становила: римо-католиків – 246 тис. (16,6%), греко-католиків – 1,1 млн (72,9%), юдеїв – 139,7 тис. (9,5%), православних – 0,9 тис. (0,1%), а в Тернопільському воєводстві – відповідно 586,6 тис. (36,7%), 872 тис. (54,5%), 134,1 тис. (8,4%), 1,9 тис. (0,1%) [1, s. 24, 25].

Отже, дві третини віруючого населення Волині становили православні, а цілковиту більшість віруючих Східної Галичини – греко-католики і римо-католики. При цьому, як бачимо, частка греко-католиків у загальному складі населення була найбільшою в Станіславському воєводстві, тоді як в інших галицьких воєводствах вона не так істотно відрізнялася від частки римо-католиків. Зрозуміло, що партійні й радянські органи, розгортаючи наступ на «буржуазні пережитки», враховували такі особливості релігійної ситуації в західних областях УРСР.

Як зазначалося, політика радянзації торкалася усіх сторін суспільного буття, руйнуючи колишню систему політичних, господарських, соціальних відносин, культурне, мистецьке, наукове життя краю, грубо й безцеремонно посягаючи на Віру та Церкву. Партійні пропагандисти і радянські урядники намагалися за один-два роки викоринити те, що становило сутність народної душі, духовну опору українства, тим самим викликаючи відкритий опір місцевого населення чи його мовчазний внутрішній спротив, загальне обурення та невдоволення.

Уже восени 1939 р. було припинено викладання релігії в школах, закрито спеціальні релігійні школи. Представникам духовенства заборонено нести духовну службу в лікарнях і в'язницях, обслуговувати кілька парафій. Розпочато конфіскацію церковної та монастирської власності, що переходила під контроль держави. Вилучені землі передано новоствореним радгоспам і колгоспам, а численні будівлі використано для світських потреб (у них розміщено лікарні, магазини, клуби, будинки культури, притулки для біженців тощо).

Влада всіляко прагнула обмежити суспільні функції церкви. У квітні 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв ухвалу, за якою реєстрація всіх актів громадянського стану здійснювалася НКВС УРСР. Духовенство різних сповідань мусило передати цим органам відповідні документи, що завжди зберігалися у церквах, костьолах і т. п. Реєстрація шлюбу, народження дитини, смерті особи тепер покладалася виключно на державну службу – ЗАГС, що відображало не тільки наступ на церкву, але й загальний процес поневолення, тоталітаризації суспільства.

Найбільш впливовою духовною силою на Волині була Православна церква. Напередодні Другої світової війни тут діяли Волинська й Поліська єпархії, що входили до складу Православної автокефальної церкви Польщі. Перша з названих єпархій мала площу понад 30,2 тис. кв. км і налічувала майже 1,5 млн мирян, а друга – відповідно 41,1 тис. кв. км і 1,1 млн. осіб. На чолі єпархій стояли архієпископи Олексій (Громадський) та Олександр (Іноземцев), яким допомагали вікарні єпископи Симон (Івановський) в Острозі, Полікарп (Сікорський) в Луцьку та Антоній (Марченко) у Камінь-Каширську, які користувалися високим авторитетом у місцевого населення.

Однак нова влада поступово посилювала тиск на духовенство, що змусило багатьох священників відмовитися від парафій, а деяких – навіть зректися сану, відійти від Церкви. Відправи у храмах стали

вести церковнослов'янською мовою, канцелярські справи у єпархіях – російською. На церкви, монастирі, священників накладали непосильні податки. Отець Т. Яковкевич, який мешкав на Володимирщині, згадував: «Побожне жіноцтво вирятувало: пішло по селах, що належали до парафії (Микуличі, Хрипалічі, П'ятидні), й наказану суму зібрали». Тоді урядники вимагали сплатити протягом тижня податок у 2,5 тис. крб. Наступного року виплати збільшили до 5 тис. крб (щорічний податок Почаївської лаври сягав 50 тис. крб, а Ровенського собору – 44 тис.) [2, с. 162].

З архівних документів видно, що органи безпеки ретельно стежили за позицією і практичною діяльністю духовенства. Центральний апарат і місцеві управління НКВС УРСР звертали увагу насамперед на підозрюваних у зв'язках з польською розвідкою і церковним підпіллям на території прикордонних областей УРСР, зокрема Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської. В одній із директив наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальника обласних управлінь НКВС за грудень 1939 р. зазначалося: «Особливу роль у здійсненні організаційних зв'язків між польською розвідкою і церковним активом в СРСР забезпечувала так звана Почаївська лавра, що знаходиться в Кременецькому повіті Волинської області...»

Крім того, органи НКВС чинили жорстоку розправу над священниками, які не хотіли коритися режимові. Вістря репресій спрямовувалося проти тих представників духовенства, які продовжували сумлінно вести духовно-релігійну діяльність і виявляли інтерес до громадсько-політичного життя. Серед арештованих і зниклих безвісти були отці О. Гарасевич, Й. Грушецький, М. Євчук, І. Майборода, Ю. Малюшкевич, С. Сакович, М. Тележинський та ін. За ґрати потрапили також миряни, пов'язані з українським національним рухом, зокрема відомі церковні й громадські діячі М. Маслов та А. Річинський. Російська православна церква розгорнула активну діяльність, спрямовану на підпорядкування місцевих православних єпархій [3, с. 31, 163–192].

Як уже зазначалося, провідні позиції в Східній Галичині займала Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Вона складалася зі Львівської архієпархії і підпорядкованих їй Станіславської та Перемиської єпархій. На зайнятих Червоною армією територіях налічувалося близько 2,1 тис. греко-католицьких парафій, 149 монастирів, понад 2 тис. священників і 3,1 млн вірних. Восени 1939 р. лише на Львівщині було 1308 греко-католицьких церков, 830 священників, 40 монастирів, понад 1070 населених пунктів. Для порівняння: тоді ж там діяло п'ять православних церков і вісім православних священників. На чолі церкви стояв митрополит Андрей (Шептицький), єпископом-помічником якого був Микита (Будка). Митрополитові допомагали також єпископи Григорій (Хомишин), Іван (Лятишевський), Йосафат (Коциловський), Григорій (Лакота), Миколай (Чарнецький).

У відповідь на наступ влади митрополит Андрей (Шептицький) закликав духовенство триматися осторонь політики. У своєму пастирському листі він наставляв священників «слухати законів...», «не мішатись до політики і світських справ...» Митрополит вважав головним обов'язком греко-католицького духовенства «жертвно працювати для Христової справи в нашому народі» й насамперед «учити молодь катехизму». Зважаючи на можливість арешту чи заслання, що здавалася цілком реальною, владика Андрей таємно висвятив отця Йосифа Сліпого, ректора Львівської богословської академії, на свого помічника з правом наступництва [4, с. 28, 32; 5, с. 64].

У грудні 1939 р. органи НКВС посилили наступ на Греко-католицьку церкву. Цього місяця нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов підписав директиву «Про агентурно-оперативну роботу по релігійниках у Західній Україні», в якій вимагав ліквідувати осередки контрреволюційної діяльності церковників, сектантів і католиків. У ній говорилося про те, що неправильний підхід до релігійного питання призводив до різких антирадянських випадів з боку віруючих. У ряді випадків вони виявлялися в тому, що віруючі влаштовували побиття керівників місцевих партійних і радянських органів, скажімо, як в Станіславському й Коломийському повітах Станіславської області.

На думку представників радянських спецслужб, слід було очікувати завзятого опору з боку греко-католицького і римо-католицького духовенства. Це пояснювалось тим, що в минулому багато священників і ксьондзів належало до націоналістичних партій, «петлюрівських банд», а певна частина з них служила офіцерами в австрійській і польській арміях. Так, із 45 «служителів культу» м. Станіслава, яких взяли на облік органи НКВС УРСР, 12 осіб належали до партії Українська національна обнова, п'ять осіб входили до складу польських політичних партій, по дві особи – до Українського національно-демократичного об'єднання й Української соціалістично-радикальної партії, п'ять осіб були капітанами колишніх австрійської та польської армій тощо.

У грудні 1939 р. начальник Львівського повітового відділу НКВС Хомутов і начальник 2-го відділення цього ж відділу Короленко доповідали обласному управлінню НКВС, що в с. Бродки греко-католицький священник М. Коверко під час богослужіння прочитав у церкві лист, який начебто надійшов від митрополита УГКЦ Андрея (Шептицького). У листі владика закликав вірних захищати церкву

та її служителів від нападок з боку радянської влади, а також домагатися від неї повернення церкви відібраної землі. У спецповідомленні повітового відділу НКВС говорилося, що селяни слухали лист владики зі сльозами на очах, а «місцеві куркулі» О. Хомелецький, М. Гринчишин та інші почали «підбивати населення, щоб всі йшли в комітет і вимагали повернення церковної землі». Однак зрозуміло, що землю церкви не повернули [3, с. 29–34].

Восени 1939 р. УНКВС по Станіславській області завело оперативну справу «Чума», за якою проходило 20 греко-католицьких священників і віруючих, зокрема представників української інтелігенції. Цих людей звинувачували у причетності до згаданої партії Українська національна обнова, що була створена єпископом УГКЦ Григорієм (Хомишином), адвокатом Й. Назаруком і діяла в 1932–1939 рр. Як видно із довідки, підготовленої працівниками 2-го відділу управління державної безпеки УНКВС, Українська національна обнова розглядалася як «примиренська партія», «агентура» польського уряду серед українського народу. Вона «вела агітацію, спрямовану проти комуністичного руху, допускаючи при цьому всілякі наклепи на вождів партії і Радянський уряд».

У грудні 1939 р. УНКВС у Львівській області завело оперативну розробку, що мала назву «Ходячі». В ній фігурувало близько 50 осіб, серед них ієрархи Греко-католицької церкви. Справа стосувалася митрополита Андрея (Шептицького), архієпископа Йосифа (Сліпого), єпископів Микити (Будки), Івана (Бучка) та інших. Усіх їх підозрювали в антирадянській діяльності й ворожому ставленні до приєднання західних українських земель до УРСР. Тоді ж було заарештовано священників С. Хабурського, Й. Яримовича, М. Іванчука (останнього засуджено до шести років позбавлення волі). У 1940 р. ув'язнено отців С. Книша, М. Перетятка, М. Притуляка, В. Харина, Й. Яворського та ін. Усього до початку німецько-радянської війни загинуло 34 греко-католицьких священники, а понад 40 було депортовано за Урал, у віддалені райони Радянського Союзу.

У лютому 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ, що стосувався агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки «щодо антирадянських формувань серед католиків». У ньому наголошувалося на тому, що «католицька церква за останній час активізувала свою роботу в СРСР...», зокрема щодо залучення віруючих-католиків до шпигунської та іншої антирадянської роботи на території СРСР. З метою посилення протидії католикам Л. Берія наказав сконцентрувати всю агентурно-оперативну роботу в цьому напрямку в 2-му відділі Головного управління державної безпеки НКВС СРСР і в 2-их відділах УДБ НКВС союзних і автономних республік та УНКВС країв та областей. У наказі наркома внутрішніх справ СРСР наголошувалося, що в разі потреби ці відділи мали активно взаємодіяти з іншими підрозділами ГУДБ і УДБ НКВС–УНКВС.

У березні 1940 р. для «виявлення церковних формувань» у Волинське, Львівське і Станіславське управління НКВС були відряджені оперативні працівники 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Вони докладно вивчили релігійну ситуацію в західних областях України, що знайшло відображення в доповідній записці НКВС УРСР до НКВС СРСР від 10 квітня того ж року, а також в інших документах. У згаданій доповідній записці підкреслювалось, що антирелігійна робота в західних областях ще не організована, відсутні конкретні вказівки щодо створення відділів культів тощо. Підводячи підсумок, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський писав про необхідність налагодження роботи щодо розкладу релігійного середовища, викриття контрреволюційної діяльності церковників, а також «компрометації провідних чинів католицького духовенства...» [6, с. 8, 12, 59, 69, 70; 3, с. 126–130].

У численних документах НКВС чітко простежується принципове завдання, поставлене керівництвом СРСР перед спецслужбами, – забезпечити розклад Греко-католицької церкви, підірвати її вплив на населення західних областей України. З цією метою місцеві органи державної безпеки вживали заходи для організації розколу УГКЦ, використовуючи суперечності між прихильниками західної і східної орієнтацій та заохочуючи окремих греко-католицьких священників до протистояння Ватикану, до створення «незалежної» церкви. Однією з ключових постатей в роботі спецслужб став отець Г. Костельник, у якого були непрості стосунки з керівниками УГКЦ, зокрема митрополитом Андреем (Шептицьким) та єпископом Йосифом (Сліпим). Щоб одержати певні важелі тиску на Г. Костельника, органи НКВС провели арешт його сина – Богдана, звинувативши останнього в антирадянській діяльності,

З документів спецслужб відомо, що влада постійно намагалася використати внутрішні суперечності в греко-католицькому середовищі. З цією метою детально вивчалися стосунки між митрополитом та його оточенням, між провідними діячами церкви і навіть окремими священниками на місцях. Зокрема, начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Ткаченко повідомляв своїм підлеглим в обласних управліннях НКВС про суперечності між митрополитом Андреем (Шептицьким) та єпископом Григорієм (Хомишином) з ряду принципових, а також деяких особистих питань. За словами Ткаченка, ці

проблеми у взаєминах між ієрархами слід було використати в роботі щодо розкладу Української греко-католицької церкви, в тому числі для компрометації верхівки церкви [3, с. 125, 143–145].

Підводячи підсумок політики сталінського режиму цього періоду в західних областях України, можна констатувати: влада розглядала релігію і церкву не тільки в якості ідейного, але й політичного супротивника. Вона здійснювала масштабний тиск на Православну церкву на Волині і ще жорсткіший – на Греко-католицьку церкву в Східній Галичині. Органи НКВС ретельно слідкували за діяльністю керівників і провідних діячів церкви, використовуючи їхні особисті суперечності для наступу на релігійне життя. Найбільш непокірні священники піддавалися переслідуванням, однак навіть такі дії влади, репресивні заходи радянських спецслужб, не змогли відвернути місцеве населення від дотримання віковичних традицій, від християнської віри.

Література:

1. Mały rocznik statystyczny 1939. Warszawa, 1939. 424 s.
2. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945. (Волинський період). Вінніпег, Львів, 2000. Т. 1. 392 с.
3. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). Київ, 2005. 480 с.
4. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів, 2005. 268 с.
5. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003. 670 с.
6. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. Київ, 2006. 920 с.